

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Ιδρυτής: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Διευθύντης: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1949

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΑΡΓΥΡΗΣ ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ*

Ἀφιερώνεται στή μνήμη τῆς πρόωρα χαμένης Εἰρήνης Hillerns - Μιχαηλίδη, τῆς κόρης τοῦ Ἐφταλιώτη, πού κρατοῦσε πάντα ἱερή τή μνήμη τοῦ πατέρα της.

Τό εἶπαν συχνά πώς ἡ ἱστορία εἶναι ἡ μνήμη τοῦ ἔθνους, κι' ὅπως ἀξιολύπητος εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἔχασε τή μνήμη του, ἔτσι καί ἀρωστεμένο εἶναι ἕνα ἔθνος ὅταν δέ θυμάται τήν ἴδια του τήν ἱστορία, ὅταν τά περασμένα του δέν τά φέρνει ὀλοένα μπροστά του παράδειγμα καί δίδαγμα γιά τά τωρινά. Καί δίπλα στήν καθαυτή ἱστορία ἔχουμε καί τήν ἱστορία τήν πνευματική καί τήν ἱστορία τή λογοτεχνική. Ὁ σύγχρονος ποιητής κι' ὁ λογοτέχνης θά πρέπει ν' ἀφομοιώσῃ ὅλη τήν προγενέστερη ἱστορία, τοὺς δασκάλους καί τοὺς προδρόμους, γιά νά προχωρήσῃ στή δική του δημιουργία τήν προσωπική. Κι' ἐδῶ φοβοῦμαι πώς σ' ἐμάς κάτι συμβαίνει στραβό. Εἶναι ἐλάττωμα τῆς φυλῆς; εἶναι σημάδι τῶν καιρῶν; — Εὐκολα ξεχνοῦμε. Διαβάζουμε βέβαια (ἂν τοὺς διαβάζουμε κι' αὐτούς) τοὺς κορυφαίους, τὸ Σολωμό ἢ τὸν Παλαμά ἢ ὅποιον ἄλλον — ὅμως τοὺς ἄλλους τοὺς ἀφήνουμε νά πέσουνε στή λησμονιά μόλις περάσῃ λίγος καιρός ἀπὸ τὸ θάνατό τους. Καί δέ μιλῶ γιά τά ἔργα τά παλιά, πού ὅμως εἶναι κι' αὐτά τὸ ἴδιο δικά μας καί πού κατάντησε νά πρέπει νά εἶσαι εἰδικός γιά νά τά χαρῆς — ἄς ποῦμε τὸν «Λίβιστρο» ἢ τὸν «Ἀπόκοπο» ἢ καί τήν «Ἐρωφίλη», ἀκόμη καί τὸν «Ἐρωτόκριτο», παρά μιλῶ γιά λογοτέχνες χτεσινούς ἀκόμα, καί λογοτέχνες γνήσιους καί παράξιους. Πόσοι εἶναι πού διαβάζουν σήμερα τὸν Καρκαβίτσα ἢ τὸν Παπαδιαμάντη ἢ τὸν Μαβίλη ἢ τὸν Τυπάλδο, γιά νά μὴν πᾶμε στοὺς παλιότερους; Ἄλλα κι' ὅποιος ἀκόμα θάθελε νά τοὺς διαβάσῃ, θ' ἀπόμνησκε κι' αὐτός μετ' ἐπιθυμία του ἢ θάπρεπε νάχη τὸ κουράγιο ν' ἀνατρέξῃ στίς δημόσιες βιβλιοθήκες ἢ νά ψάχνῃ στά παλαιοπωλεῖα. Γιατί ἐνῶ δέν εἶναι λίγα τά ἔργα πού τυπώνονται κάθε χρόνο, κανεὶς δέ σκέφτεται ν' ἀνατυπώσῃ παλιότερα, «κλασσικά» θάλεγα κείμενα. Τά ξένα ἔθνη ἀνανεώνουν τή μνήμη τους γιά τίς παλιότερες μορφές τῆς λογοτεχνίας τους μετ' ἀνατυπώσεις ἢ σειρές εἰδικές. Ἐμεῖς, ἕνα κεφάλαιο τόσο πολύτιμο ὅπως εἶναι ἡ παλιότερή μας ἢ λογοτεχνία, τῶν παρατήσῃ ξεχασμένο, σάν τοὺς ἀνάξιους κληρονόμους πού ἀφήνουν νά ρημάζῃ τὸ παλιό τους τ' ἀρχοντικό. Εἶπαμε: ἐλάττωμα φυλετικό ἢ σημάδι

* Διάλεξη πού δόθηκε στὸν Μορφωτικὸ Σὺλλογο «Ἀθηναῖον» στίς 8 Ἰανουαρίου, καί στή Θεσσαλονίκη στὸν Σύνδεσμο Ἀποφοίτων Βαλαγιάννη στίς 21 Φεβρουαρίου.

τῶν καιρῶν; Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πώς ἕνα ἔθνος μετ' μιὰ παράδοση ἀπὸ τίς πιὸ θαυμαστές καί μακροχρόνιες καλλιέργει μετ' σύστημα τή λησμονιά τοῦ ἴδιου του ἑαυτοῦ.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς λησμονημένους κι' ὁ Ἐφταλιώτης. Γίνονται φέτος ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τή γέννησή του, κλείσανε πέρσι εἴκοσι πέντε ἀπὸ τὸ θάνατό του — κι' ὁ Ἐφταλιώτης εἶναι ξένος πιά ἀνάμεσό μας. Ποιὸς τὸν θυμάται ἢ ποιὸς διαβάσει τὸ ἔργο του, τὸ ποιητικὸ καί τὸ πεζό; Σέ πολλοὺς ἴσως νά μὴ λήθῃ τίποτα καί τ' ὄνομά του. Κι' ὅμως ὁ Ἐφταλιώτης ἦταν κάποτε μορφή πολὺ γνωστὴ καί τιμημένη στά γράμματά μας: ἀπὸ τοὺς πρώτους κορυφαίους τοῦ δημοτικισμοῦ, τρίτος μέσα στήν ἐπαναστατικὴ τριανδρία μαζί μετ' τὸν Ψυχάρη καί τὸν Ἀλέξαντρο Πάλλη. Κι' ἡ λησμονιά πού τὸν περιβάλλει εἶναι ὀλότελα ἀδικη, γιατί — ὅπως θά προσπαθῆσω νά δείξω τήν ὥρα τούτη — εἶναι ὁ Ἐφταλιώτης μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ συμπαθητικὲς μορφές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ προικισμένες ἀφηγηματικὲς ἰδιοφυεῖς πού ἔχει αὐτὴ νά ἐπιδείξῃ. Δίπλα στοῦ Ψυχάρη τήν ἡγετική προσωπικότητα καί δίπλα στοῦ Πάλλη τήν ἀδρὴ φυσιογνωμία, ἔρχεται ἡ φωνὴ τοῦ Ἐφταλιώτη τρυφερότερη, λυρικότερη, λογοτεχνικότερη. Μετ' τὰ τραγούδια του δίνει ἕναν τόνο λαϊκότερον καί μουσικότερον στή νέα τότε ποίηση, μετ' τὸ καλύτερό του ἔργο, τίς «Νησιώτικες Ἱστορίες», στέκει ἰσάξια δίπλα στοὺς δυὸ καλύτερους ἐκπρόσωπους τῆς διηγηματικῆς ἡθογραφίας, τὸν Παπαδιαμάντη καί τὸν Καρκαβίτσα.

Ἐτσι ἡ ὥρα τούτη πού ἀφιερώνουμε στή μνήμη του μετ' τήν εὐκαιρία τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τή γέννησή του δέν εἶναι μόνο μιὰ πράξη εὐλαβική πού χρωστοῦμε σ' ἕναν πνευματικὸν ἐργάτη, παρά θά ἤθελε νά εἶναι κάτι περισσότερο: νά στεκόταν ἡ ἀφορμὴ νά γνωριστῇ περισσότερο τὸ ἔργο τοῦ Ἐφταλιώτη, νά γίνῃ περισσότερο αἰσθητὴ ἡ παρουσία του — νά σπάσῃ ἡ σιωπὴ αὐτὴ ἢ τόσο ἀδικη πού περιβάλλει τὸν ἄνθρωπο καί τὸ ἔργο.

Γεννήθηκε ὁ Ἐφταλιώτης τὴν 1η τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1849 στὸν Μόλιβο, τὴ Μήθυμα τῆς Μυτιλήνης. Κλεάνθης Μιχαηλίδης τὸ πραγματικὸ του τ' ὄνομα, Ἀργύρης Ἐφταλιώτης φιλολογικὸ ψευδώνυμο — ἡ Ἐφταλιώτου ἕνα μέρος ἐξοχικὸ κοντὰ στὸν Μόλιβο, ὅπου συνήθιζε νά πηγαίνει. Ὁ πατέρας του,

ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαηλίδης, ἦταν ἄνθρωπος πολὺ μορφωμένος, δάσκαλος ἀπὸ τοὺς πρῶτους τοῦ καιροῦ του. Εἶχε σπουδάσει στὴ Σύρα, μαθητὴς τοῦ ξακουστοῦ γυμνασιάρχου Σερούϊου, καὶ νέος ἐκεῖ εἶχε τυπώσει μιά μετάφραση τῆς «Θηβαΐδας» τοῦ Ρακίνα σὲ στίχους κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἰωάννη Ζαμπέλιου¹⁾. Ἀργότερα ἔστειλε στὴν «Ἀμάθεια» τῆς Σμύρνης ποιήματα ρωμαντικά στὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς (πρὶν ἀπὸ τὸ 50), καὶ τύπωνε σὲ φυλλάδια δυσσεύρετα σήμερα τοὺς λόγους ποὺ ἀπάγγελνε σὲ διαφορὲς περιστάσεις. Ἐκαμὲ λίγον καιρὸ δάσκαλος στὴν Τένεδο καὶ ὕστερα στὴ Μυτιλήνη (ὅπου εἶχε μαθητὴ καὶ τὸν Δημήτριον Βερναρδάκη), ὥσπου τὸ 1857 ἀνοίξε σχολεῖο δικό του στὴν πατρίδα τοῦ τὸν Μόλιβο. Ἀπὸ τὸν πατέρα του κληρονόμησε λοιπὸν ὁ Ἑφταλιώτης τὴν κλίση πρὸς τὰ γράμματα καὶ ἀκόμα τὴν ἀνώτερη πατριωτικὴ πνοή. Εὐλαβικά κράτησε τὴν ἀνάμνησίν του καὶ μᾶς τὸν παρουσιάζει μὲ συγκίνηση σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του δημοσιεύματα²⁾. Ἄλλ' ἂν χρωστᾷ τὴ μορφωσὴν του στὸν πατέρα, δὲ χρωστᾷ λίγα καὶ στὴ μητέρα, τῇ Λενίτσα Κέπετζη ἦταν γυναίκα, ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζουν οἱ βιογράφοι του «μὲ λίγα γράμματα καὶ μὲ δυνατὸ μυαλό, μὲ γλυκοὺς τρόπους καὶ μὲ ἀγαθὴ ψυχὴ» καὶ μὲ μεγάλο χάρισμα ἀφηγηματικόν, «ποὺ ὅσοι τὴν ἀκουγαν καθισμένην στὸ κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ καὶ μὲ τ' ἀδράχτι στὸ χέρι νὰ διηγᾶται καὶ νὰ ξαναζωντανεύη παλιὰς ἱστορίας... κρεμόντανε ἀπὸ τὸ στόμα τῆς, τόση γλύκα εἶχε ὁ λόγος τῆς καὶ τόση νοστιμάδα ἢ χάρις καὶ ἢ κουβέντα τῆς»³⁾.

Δεκαεπτὰ χρονῶν ἦταν ὁ μικρὸς Κλεάνθης ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του. Ἀναγκάστηκε ν' ἀναλάβῃ γιὰ λίγο τὴ διεύθυνση τοῦ σχολεῖο, τὰ οἰκονομικὰ δμως τῆς οἰκογένειας φαίνεται πῶς δὲν πῆγαιναν τόσο καλὰ μὲ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα, καὶ τὸν

μικρὸν τὸν καλεῖ στὴν Πόλη ἕνας τοῦ θεῖος ποὺ ἔκανε ἐκεῖ δουλειὰς ἐμπορικὰς. Τὸν κράτησε λίγο καὶ ὕστερα τὸν ἔστειλε στὸ Μάντσεστερ τῆς Ἀγγλίας. Ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ἔφυγε ὁ Ἑφταλιώτης δεκαεπτὰ χρονῶν ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ἡ ζωὴ του δένεται μὲ τὴν ξενιτιά ποὺ στάθηκε καὶ ὁ μεγάλος τοῦ ὁ καημός. Δώδεκα χρόνια δουλεύει σκληρὰ στὸ Μάντσεστερ, ἀπὸ κεῖ μπαίνει στὴν ὑπηρεσία τῶν ἀδελφῶν Ράλλη στὸ Λίβερπουλ καὶ ὕστερα στὴ Βομπάη. Ἡ ζωὴ του εἶναι ὁμαλὴ, ριζωμένη στὴν ξενιτιά ἀνάμεσα στὴν Ἀγγλία καὶ στὶς Ἰνδίες, καὶ ὅ,τι τὴ χαρακτηρίζει εἶναι ἡ δουλειά, ἡ πολλὴ δουλειά. Στὴν πατρίδα μόνον πολὺ ἀραιὰ ἔχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ξαναγυρίζη, πάντοτε μὲ πόνον καὶ μὲ συγκίνηση. Στὰ στερνὰ τὰ χρόνια ὑποφέροντας ἀπὸ ἀσθμα κατασταλάζει σὲ ἡπιότερο κλίμα, στὴν Ἀντίπολη, τὸ Cap d'Antibes τῆς μεσημβρινῆς Γαλλίας καὶ ἐκεῖ πεθαίνει στὶς 25 Ἰουλίου τοῦ 1923, ἑβδομήντα τεσσάρων χρονῶν.

Τὴν κλίση του πρὸς τὰ γράμματα νωρὴς τὴν ἔδειξε ὁ Ἑφταλιώτης. Στὸ Μάντσεστερ, ὅσο καὶ ἂν ἡ δουλειὰ ἦταν σκληρὴ, ἔβρισκε καιρὸ νὰ κἀνῃ «ἀναγνώσματα», φιλολογικὰ καὶ πατριωτικὰ, στὸν ἑλληνικὸ σύλλογον ποὺ οἱ ἐμπορευόμενοι ὁμογενεῖς εἶχαν ὀνομάσει «ὁ λόγιος Ἑρμῆς». Τὴν ἴδια ἐποχὴ (1869 μὲ 1870), στὰ εἴκοσι του χρόνια, ὁ Ἑφταλιώτης, μὲ τ' ὄνομά του, Μιχαηλίδης, στέλνει συνεργασίαν σ' ἑλληνικὰ περιοδικὰ, ὅπως στὴν «Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη»⁴⁾, ποὺ ἦταν τότε τὸ πρῶτον προοδευτικόν. Ἐκεῖ πρωτοδημοσιεύεται ἡ γνωστὴ του μετάφραση τῶν Νησιῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν «Δὸν Ζουάν» τοῦ Μπαίρον, ἕν' ἄλλο μακρὸν, ρητορικὸν ποίημα στὴν καθαρεύουσα, «Ἐλεγείον εἰς Γαλλίαν», γιὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 1870—ἀλλὰ καὶ ἕνα χαριτωμένον τραγούδι, «Τὸ πουλί», σὲ ὅσο γινόταν τότε καθαρὴ δημοτικὴ, ποὺ ξεχωρίζει πραγματικὰ ἀνάμεσα στὶς ἄλλας συνεργασίας τοῦ περιοδικοῦ:

Ὅταν κλεισθῶ μὲς στὸ κλουβὶ τῆς μοναξιάς τὸ βράδυ
Ὅπου γλυκόφωνη λαλιά κοντὰ μου δὲν λαλεῖ
Πάν' σ' ἑνὸς δέντρου τὸ κλωνὶ ἀκούω στὸ σκοτάδι
Μὲ τρυφερὸν παράπονον νὰ ψάλλῃ ἕνα πουλί.

Μὲ ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ πρῶτα νεανικὰ φανερῶματα, τὴν πραγματικὴν του ἐμφάνιση στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ μὲ τὸ—παρὰ λίγο νὰ πῶ πραγματικόν τοῦ ὀνομα,—Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, θὰ τὴν κάμῃ εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια ἀργότερα. Ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμε τόσο ἀργά, στὰ σαράντα του χρόνια, νὰ

4) Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη 8, 1869-70, 146: Αἱ νῆσοι τῆς Ἑλλάδος (ἐκ τῶν τοῦ Βύρωνος), Manchester. Ἰανουάριος 1870, Κλεάνθης Κ. Μιχαηλίδης. Αὐτόθ. σ. 214; Τὸ πουλί (Manchester κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ 1869, Κ. Κ. Μιχαηλίδης), καὶ αὐτόθ. σ. 358; Ἐλεγείον εἰς Γαλλίαν (Ἐν Ἀγγλίᾳ, Αὐγούστος, 1870, Κ.Κ.Μ.). —«Τὸ πουλί» τὸ ξαναδημοσίεψε ὁ Ἑφταλιώτης, κάπως διορθωμένον, καὶ ἀργότερα, στὸν Νουμᾶ 1, 1903, ἀρ. 64.

1) Γιὰ τὰ βιογραφικὰ ἔχω γενικὰ ὅπ' ὄψη μου δυὸ αὐτοβιογραφικὰ σημεῖωματα (τὸ πρῶτον στὸν Νουμᾶ 8, 1910, ἀρ. 374 καὶ τὸ ἄλλο στὸν πρόλογον τῶν «Ἐκλεκτῶν Σελίδων» (ἔκδοσις Ἀθηναϊκοῦ Βιβλιοπωλείου, Ἀθ. 1921), καθὼς καὶ τὴς δυὸ μελέτες τοῦ Κ. Μ. Μιχαηλίδη, Ἀργύρης Ἑφταλιώτης (Ἀθ. 1930), καὶ Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἑφταλιώτη, περ. Νεοελληνικὰ Γράμματα 2, 1938, ἀρ. 57 κ.έ. (ἀξιόλογες καὶ οἱ δυὸ καὶ μὲ ἀσθονο βιογραφικὸν καὶ ἄλλο ὄλικόν). Εἰδικὰ γιὰ τὸν πατέρα του βλ. ἐπίσης καὶ Γ. Βαλέτα, Τὰ νέα λεσβιακὰ γράμματα, Η': Κωνσταντῖνος Μιχαηλίδης, ὁ πατέρας τοῦ Ἑφταλιώτη. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ «Δελτίον», Καλλονὴ 1936. Περιέργον πῶς κανένας ἀπὸ τοὺς δυὸ βιογράφους δὲν ἀναφέρει τὴ διήγησιν «Ἐνας πατριώτης τῆς περασμένης γενιάς», περ. Ἐστία 1890 β' ἑξάμ. 149. 167. Στὴν «Ἀμάθεια» τῆς Σμύρνης 10, 1847, ἀρ. 422 (28 Φεβρ.) εἶναι δημοσιευμένον ἕνα ποίημα τοῦ Κωνσταντῖνου Μιχαηλίδη, Ἡ ἀμυγδαλέα (ἐν Μιτυλήνῃ τῇ 15 Φεβρουαρίου 1847)—ὁπότε εἶξε Γ. Κουρνούτου. Δὲν ἔκαμα ἔρουνον γιὰ ἄλλα.

2) «Ἐνας πατριώτης τῆς περασμένης γενιάς», περ. Ἐστία 1890 β' ἑξάμ. 149. 167 (βλ. προηγουμένη σημεῖωσις).

3) Κ. Μ. Μιχαηλίδης, «Νεοελληνικὰ Γράμματα», 2, 1938, ἀρ. 58 σ. 5.

ξυπνήση τὸ λογοτεχνικὸ του τάλαντο ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία τὸ μεγάλο γεγονός τῆς ἐποχῆς, τὸ κήρυγμα τὸ ἐπαναστατικὸ τοῦ Ψυχάρη. Βρισκόμαστε στὰ 1888· ὁ Ἑφταλιώτης ἐργάζεται στὴ Βομπάνη, συνάδελφος καὶ φίλος μὲ τὸν Ἀλέξαντρο Πάλλη πού τὸν ἤξερε κίβλας ἀπὸ τὸ Μάνιζεστερ. Συχνὰ μιλοῦν γιὰ τὰ ζητήματα τὰ γλωσσικά, τὰ ἐκπαιδευτικά, γιὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἀλλαγῆς πού χρειαζόταν τὸ Ἔθνος. Ἐπαναστατικότερος ὁ Πάλλης πού μετάφραζε ἀπὸ τότε τὴν Ἰλιάδα, δισταχτικότερος κι' ἀπὸ τὸ φυσικὸ του ὁ Ἑφταλιώτης.

Ὅσοι φτάνει στὰ μέρη ἐκεῖνα τὰ μακρινὰ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη. «Θυμῶμαι τὴν πρωινὴ — μᾶς διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ Ἑφταλιώτης— πού τῷλαβε ὁ Πάλλης (στὸ σπίτι του κατοικοῦσα) καὶ σὰν τρελὸς μὲ φώναξε: «Νὰ τὰ αὐτὰ πού σοῦ λεγα! Διάβασε καὶ νὰ δῆς». Τὸ διαβάσαμε μονορούφι τὸ ἔργο. Ἡ ἀλλαγὴ ἦρθε ἀμέσως μονάχη τῆς. Ἀνακάλυψα ἑξαφνα πὼς μπορούσα νὰ γράφω ὅ,τι θέλω στὴ μητρικὴ τῆ γλώσσα δίχως μῆτε τὴ μισὴ τὴ δυσκολία πού ἔβρισκα γράφοντας καθαρεύουσα». «Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη—προσθέτει ἄλλοῦ— ψεύτικο εἶδωλο δὲ λάτρεψε ἡ ψυχὴ μου»⁵⁾.

Στὴ γνωριμιὰ μὲ τὸν Ψυχάρη χρωστοῦμε δίχως ἀμφιβολία τὸ ἔργο του τὸ πεζογραφικὸ. Ποιήματα — καθὼς εἶδαμε καὶ καθὼς μᾶς τὸ λέει κι' ὁ ἴδιος — δοκιμάζει καὶ πρὶν στὴ δημοτικὴ. Καὶ μάλιστα ἐκείνη τὴ χρονιά—τὸ 1888—εἶχε στείλει μιὰ συλλογὴ του στὸν Φιλαδέλφειο ποιητικὸ διαγωνισμό. Ἦταν ὁ πρῶτος Φιλαδέλφειος, τὴν ἐποχὴ πού οἱ ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ βρισκόταν ἀκόμα στὸ κέντρο τοῦ πνευματικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ κριτὲς καὶ διαγωνιζόμενοι ἦταν ὀνόματα ἀπὸ τὰ πρῶτα στὰ γράμματα. Κριτὲς στὸν Φιλαδέλφειο τοῦ 1889 ὁ Ἰ. Σκυλίτσης, ὁ Σ. Σακελλαρόπουλος καὶ ὁ Ν. Γ. Πολίτης—ὁ τελευταῖος καὶ εισηγητής. Τὸ βραβεῖο τὸ πῆρε τότε ὁ Παλαμάς μὲ τὸν «Ἕμνο εἰς τὴν Ἀθηνᾶν», καὶ ὁ ἔπαινος μοιράστηκε ἀνάμεσα στὸν Ἀριστομένη Προβελλέγιο καὶ στὸν Ἑφταλιώτη. Ἀπὸ τὰ «Τραγούδια ξενιτευμένου»—ὅπως ὀνομαζόταν ἡ συλλογὴ—πολλὰ δημοσιεύτηκαν στὴν «Ἐστία» (τὸ περιοδικὸ) κι' ἀργότερα στοὺς

5) Αὐτοβιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἑφταλιώτη μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ζωὴ μου», Νουμά 8, 1910, 374.

«Παλιὸς Σκοποῦς», τὴ μοναδικὴ ποιητικὴ συλλογὴ πού ἐξέδωσε ὁ Ἑφταλιώτης.

1889. Ἐνα χρόνο μετὰ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, κι' ἀφοῦ ἡ νέα ποιητικὴ σχολὴ τῆς Ἀθῆνας μ' ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Δροσίνη, τὸν Παλαμά καὶ τὸν Νίκο Καμπὰ εἶχε χτυπήσει τὸ ρητορισμὸ καὶ τὴν καθαρεύουσα τῆς ρωμαντικῆς σχολῆς. Τὰ «Τραγούδια ξενιτευμένου» βρίσκονται μέσα στὸ ἴδιο κλίμα, ξαφνιαζοῦν ὅμως γιὰ τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκαν μὲ τὴν καθαρὴ δημοτικὴ τους γλώσσα, τὴν ἄρτια μορφή καὶ τὸ μουσικὸ ρυθμὸ πού

ἔχει χάρη κι' ἀλαφράδα καὶ πολλὲς φορές θυμίζει ἀμεσα τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τὸ χορὸ:

Πέρνα σαῖτα μου γοργὴ μὲ τὸ
[ψιλὰ μετὰξι
Νάρθη ὁ καλὸς μου τῆ Λαμπρῆ
[νὰ βρῆ χρυσὰ ν' ἀλλάξη.
Τάκου τάκου ὁ ἀργαλιός μου
Τάκου κι' ἔρχεται ὁ καλὸς μου
Τραγούδι τοῦ ἀργαλιού

Τώρα πού ἡ νύχτα πύκνωσε καὶ
[γέρνει τὸ φεγγάρι,
Πού ἓνα ἀγόρι ἑαγρυπνάει γιὰ
[τὸ χατίρι σου,
Πού τὸ σκοτάδι ἡ γῆς φορεῖ κι'
[ὁ οὐρανὸς τὴ χάρη,
Ἐβγα φεγγαροπρόσωπη στὸ πα-
[ραθύρι σου.

Ἐβγα καὶ γλυκοπότισε λουλού-
[δια μαραμένα
Κι' ἂν ἔχης στάλα πονεσιὰ μὲς
[στὴν καρπούλα σου
Λυπήσου με καὶ δώσ' τηνα σὲ
[χείλη διψασμένα
Ν' ἀναστηθῶ σα λούλουδο μὲ τὴ
[δροσούλα σου,
Πατινάδα

Τέτοιες προπαροξύτονες ρίμες τὶς συνηθίζει κι' ἄλλοῦ, ὅπως στὸ γνωστὸ του Τραγούδι τῆς Ταβέρνας:

Πάρε μαχαίρι κόψε με καὶ ρίξε
[τὰ κομμάτια μου,
μάτια μου!

Καὶ ρίξ' τα μέσα στὸ γιαλὸ.
Ἀπ'τὴ στιγμή πού μ' ἀφῆσες τὸν κόσμον αὐτὸ οὐχάθηκα,
χάθηκα
Καὶ δὲν ἐλπίζω πιά καλὸ.

Καὶ ἡ αἴσθησις αὐτὴ τοῦ ρυθμοῦ μὲ τὶς χτυπητὲς ὁμοιοκαταληξίες, μὲ τὰ τσακίσματα τοῦ τραγουδιοῦ καὶ μὲ τὴν ἀνάλαφρη λιγερὰδα τοῦ στίχου χαρακτηρίζει καὶ ὑστερώτερα τὰ τραγούδια τοῦ Ἑφταλιώτη στίς πρὸ ἐμπνευσμένες του στιγμές—ὅπως αἴφνης στὰ Σμυρνέικα Τραγούδια τῶν «Παλιῶν Σκοπῶν», πρωτοδημοσιευμένα στὸν «Νουμά» τὸ 1903:

Κατέβα στὴν ἀκρογιαλιὰ
Νὰ μποῦμε στὴ βαρκοῦλα,
Κι' ἂν εἶν' ἡ ἀγάπη μου καλιά,
Θάβναι καινούργια τὰ φιλιὰ,
Χρυσὴ μου Σμυρνιοπούλα.

ἦ: Σὰ διῶ
Τὰ μάτια σου τὰ δυὸ

Ὁ Ἑφταλιώτης μὲ τὴ γυναῖκα του, λίγον καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του (γύρω στὰ 1921).

Χρυσή Λημνιά μου
Θαρρῶ
Πῶς ἄγγελο θωρῶ
Στὴν ἔρημιά μου.

Δὲν ἔμεινε ὁμως σ' αὐτὴν τὴν περιγραφικὴ, ἄς τὴν ποῦμε, μουσικὴ ὁ Ἑφταλιώτης. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, στὸν Φιλαδέλφειο τοῦ 1891, στέλνει δυὸ ἔργα, ὅπου τὸν βλέπουμε σ' ἓνα στάδιο περισσότερο προχωρημένο, νὰ καλλιεργῆ μιὰ ποίηση ὄχι πιά μόνο ἐξωτερικά, ἠχητικά, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικά, βαθύτερα μουσικὴ. Τὸ βραβεῖο τὸ πῆρε ἓνας ἀγνωστος ποιητὴς ἀπὸ τῆ Σύρα—θέλω νὰ πῶ πὺ ἔμεινε καὶ ἀργότερα ἀγνωστος τοῦ Ἑφταλιώτη ἐπαινέθηκε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ ἔργα, ἓνα μακρὸ καὶ κάπως ρωμαντικὸ ποίημα «Ὁ καθρέφτης τοῦ πύργου μου». Ἀλλὰ πολὺ πῖθ σημαντικό ἦταν τὸ δευτέρο ἔργο, μιὰ σειρά ἀπὸ τριάντα δυὸ σονέτα μὲ τὸν τίτλο «Ἀγάπης Λόγια». Σ' αὐτὰ ψάλλει ὁ ποιητὴς τὸν πόνου τοῦ πὺ ἀναγκασμένος νὰ ξενιτευτῆ (στὶς Ἰνδίες) χωριζόμενος ἀπὸ τὴν ἀγαπημένη του γυναίκα—εἶχε παντρευτῆ ἀπὸ σφοδρὸν ἔρωτα μιὰ Ἀμερικανίδα, πὺ τοῦ στάθηκε πιστὴ καὶ ἀφοσιωμένη σύντροφος ὡς τὸ θάνατο. Καὶ ἐκφράζουν τὰ σονέτα ὄχι τὸ δυνατὸ πάθος τοῦ πρώτου ἔρωτα, ἀλλὰ τὸ ὄριμο καὶ κατασταλαγμένο, ὁμως καθόλου ἀδυνατισμένο αἶσθημα τῆς συζυγικῆς ἀγάπης, καὶ εἶναι καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆ ἴσως μοναδικὰ στὴ φιλολογία μας ⁶⁾).

Ἀλλὰ καὶ γενικότερα τὰ σονέτα αὐτὰ ἀξίζει περισσότερο νὰ τὰ προσέξουμε, καὶ ὁ Ἑφταλιώτης ἀδίκησε τὸν ἑαυτὸ του πὺ δὲν ξανατύπωσε παρὰ λίγους μόνο στίχους στοὺς «Παλιὸς Σκοπούς». Πρότυπό τους ἔχουν σταθῆ χωρὶς ἀμφιβολία τὰ περίφημα σονέτα τοῦ Σαίξπηρ. Ἐχουν ὅπως κι' ἐκεῖνα ἐσωτερικὴ ἐνότητα καὶ ἀλληλουχία, πηγάζουν τὸ ἓνα ἀπὸ τ' ἄλλο, καὶ ἔχουν κοινὴ μὲ τὰ σαιξπηρικά καὶ τὴ μορφή: ὄχι τὴ γνωστὴ μας μορφή τοῦ σονέτου (δύο τετράστιχα μὲ τὶς ἴδιες ὁμοιοκαταληξίες, δύο τρίστιχα—ἀλλὰ τρία τετράστιχα μὲ διαφορετικὴ ὁμοιοκαταληξία καὶ ἓνα δίστιχο καταληκτικὸ)—κι' ἀκόμα καὶ σὲ ὀρισμένες φράσεις μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνῃ ὁμοιότητες. Εἶναι γραμμένα σὲ στίχο δεκατρισύλλαβο· κι' αὐτὸ εἶναι ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρον—στὸν δεκατρισύλλαβο πὺ ἔπλασε τόσο τεχνικὰ ὁ Πολυλάς στὴ μετάφραση τοῦ Ἀμλέτου, κι' ἔχει γραμμένο στὸν ἴδιον καὶ τὸ σονέτο του, τὸν γνωστὸ «Ἐρασιτέχνη». Τὸν ἴδιο στίχο τὸν ξαναπαίρνει ἀργότερα ὁ Παλαμᾶς στὴ σειρά τῶν σονέτων τοῦ πὺ ξέρουμε ὄλοι, στὶς «Πατρίδες». Ὅμως οἱ «Πατρίδες» πρωτοδημοσιεύτηκαν

6) Τὰ σονέτα δημοσιεύτηκαν στὴν «Ἐστία» 1891 β' ἐξάμηνου σελ. 261, 276, 310, 325 (μὲ τὴν ὑπογραφή Φ.Α.). Ἀνατύπωση: Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, Ἀγάπης Λόγια (σονέττα). Κριτικὴ ἐπιμέλεια καὶ πρόλογος Γ. Βαλέτα, Μυτιλήνη 1938, ἔκδοση Π. Τσιβιλῆ. (Λεσβιακὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 3).

στὰ 1895, τέσσερα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὰ σονέτα τοῦ Ἑφταλιώτη. Ἔτσι πὺ νὰ εἶναι πάρα πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ τελευταῖα τούτα στάθηκαν τὸ πρότυπο γιὰ τὸν Παλαμᾶ.

Γιατὶ τότε ζωερὴ δημιουργήθηκε συζήτηση γύρω στὸν Φιλαδέλφειο διαγωνισμό τοῦ 1891 καὶ γύρω ἀκριβῶς στὰ σονέτα τοῦ Ἑφταλιώτη, καὶ ἡ συζήτηση αὐτὴ εἶναι ἓνας σημαντικὸς σταθμὸς στὴ λογοτεχνικὴ μας ἱστορία. Στούς δυὸ πρώτους Φιλαδέλφειους διαγωνισμοὺς (1889 καὶ 1890) πὺ ἐρχόνταν ἀμέσως μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ Ταξιδίου τοῦ Ψυχάρη, ἐπισφραγίζονταν πιά ὀριστικὰ ἡ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς στὴν ποίηση. Ὁ διαγωνισμὸς τοῦ 1891 μὲ εἰσηγητὴ τὸν Ἀγγελο Βλάχο σήμανε μιὰ ὀπισθοδρόμηση, μιὰ ἀντεπίθεση πὺ ἐπιχειροῦσε τώρα ὁ συντηρητισμὸς. Ὁ εἰσηγητὴς πῆρε ἀφορμὴ νὰ μιλήσῃ διεξοδικὰ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ποιητικῆς γλώσσας, κατηγοροῦσε τὶς γλωσσικὲς καινοτομίες καὶ πρόβαλλε γιὰ πρότυπο γλωσσικὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ζαλοκώστα, τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ καὶ τοῦ Καρασοῦτσα. Γιὰ τὸν Ἀγγελο Βλάχο ὄπαρχει ἡ αὐτὴ ἡ καλλιεργημένη ποιητικὴ γλώσσα πὺ δὲν εἶναι λόγος ν' ἀλλαχτῆ, ἡ τότε ἡ γλώσσα ἡ «δημοτικὴ», καθαρὴ ὁμως, ὄπως παρουσιάζεται στὰ δημοτικὰ τραγούδια.

Οἱ θεωρίες αὐτὲς προκάλεσαν ἀθρόες τὶς διαμαρτυρίες. Ἐνα εἶδος διαμαρτυρίας ἦταν πρῶτα-πρῶτα τὸ πανηγυρικὸ κατὰ κάποιον τρόπο τύπωμα τῶν σονέτων στὴν «Ἐστία». Τὸ περιοδικὸ συζητοῦσε ἀκόμη τὶς ἀπόψεις τοῦ εἰσηγητῆ καὶ ὄργάνωσε ἓνα ἄς τὸ ποῦμε δημοψήφισμα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀνάμεσα στοὺς ἀναγνώστες τῆς. Ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε μιὰ σειρά δριμύτατα ἄρθρα στὴν «Ἐφημερίδα», χτυποῦσε τὶς θεωρίες τοῦ εἰσηγητῆ καὶ τοποθετοῦσε μὲ θαυμαστὴ σοφία καὶ ποιητικὸ αἰσθητήριον τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας τῆς ποιητικῆς καὶ τῆς παράδοσης κι' ἔδειχνε τὰ πρότυπα πὺ ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσουν οἱ νεώτεροι: δημοτικὸ τραγούδι, Σολωμὸς, Ἐρωτόκριτος⁷⁾. Ἀποφασιστικὴ ἐπίσης στάθηκε καὶ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἰάκωβου Πολυλά. Ἀπὸ τὸν διαγωνισμὸν αὐτὸν παίρνοντας ἀφορμὴ ἔγραψε ὁ σεβάσμιος ἐρμηνευτὴς τοῦ Σολωμοῦ τὸ γνωστὸ του φυλλάδιο «Ἡ φιλολογικὴ μας γλώσσα» (Ἀθῆναι 1892), ὅπου μὲ χαρακτηριστικὴ σαφήνεια καὶ βαθὺ κριτικὸ στοχασμὸ ξεκαθάριζε κι' αὐτὸς τὰ ζητήματα τῆς ποιητικῆς γλώσσας.

7) Ἡ κρίση τῆς Ἐπιτροπῆς δημοσιεύτηκε στὴν «Ἐστία» 1891 β' ἐξάμ. 265, 281 (γιὰ τὴ γλώσσα στὴ σελ. 282). Τὸ ἐρώτημα τῆς «Ἐστίας» στοὺς ἀναγνώστες σ. 295. Στὸν ἐπόμενον τόμο (1892 α' ἐξάμ. σ. 46) μικρὸ σημείωμα γιὰ τὶς ἀπαντήσεις τῶν ἀναγνωστῶν, πὺ οἱ περισσότεροὶ προτιμοῦν τὴ διγλωσσία. Ἡ «Ἐστία» δὲ φαίνεται ἰκανοποιημένη ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Τὰ ἄρθρα τοῦ Παλαμᾶ στὴν ἔφ. «Ἐφημερίδα» ἀπὸ τὶς 9 Νοεμ 1891 ὄς τὶς 9 Ἰαν. 1892 (ὄχι τῶ ἄρθρα—βλ. Γ. Κατσιμπαλῆ, Βιβλιογραφία ἀρ. 780).—Τὰ ἄρθρα ἀναδημοσιεύτηκαν τελευταῖα στὴν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση.

Σε ὅλη αὐτὴ τὴ διαμάχη ποὺ εἶναι τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων μας, καθὼς σημειώνει μιὰ κρίσιμη καμπὴ τῶν, τὰ «Ἀγάπης Λόγια», τὰ σονέτα τοῦ Ἑφταλιώτη, βρίσκονται στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος. Ὁ Πολυλάς μιλά διεξοδικὰ καὶ μὲ πραγματικὸν ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὰ σονέτα. Στὴν κρίση τῆς Ἐπιτροπῆς ποὺ κατηγοροῦσε «τὸ σκότος τῶν νοημάτων καὶ τῆς ἐρμηνείας τὸ ἄστοχον καὶ τὸ περὶνενοημένον τῆς ἐκφράσεως» ἀντιπαραθέτει τὴ δική του: «Ὅποιος μελετήσῃ τὰ ὠραία αὐτὰ συνθέματα, θὰ εὕρῃ ἐκλεκτὸν θησαυρὸν ἐννοιῶν καὶ αἰσθημάτων μὲ πρωτότυπον ἀληθῶς καὶ φωτεινοτάτην ποιητικὴν παράστασιν». «Ἀπ' ἐναντίας οἱ 4·8 στίχοι τῶν Σονέτων ... ἐποιήθησαν μὲ τὴν συστηματικὴν προσπάθειαν ν' ἀποκλεισθοῦν ἀπὸ τὴν ποιητικὴν γλῶσσαν οἰαδήποτε λέξις, οἰοσδήποτε τύπος, οἰαδήποτε σύνταξις μὴ δημοτικὴ, ὥστε τὰ δύο αὐτὰ συνθέματα [καὶ ὁ «Καθρέφτης τοῦ Πύργου μου»] ἀποτελοῦν κατὰ τοῦτο μοναδικὴν ἰσὺς εἰς τὴν φιλολογοίαν μας ἐμφάνισιν ... τιαύτη δὲ ἐργασία ἔχει τι τὸ ἀξιοθαύμαστον, ὅταν λ. χ. ὁ ποιητὴς τῶν Σονέτων εὐτυχῆ νὰ ἐκφράζῃ εὐγενῆ νοήματα, λεπτὰ αἰσθήματα καὶ ὠραία ποιητικὰ ὄραματα μὲ γλῶσσαν καθαρῶς λαϊκὴν καὶ ὁμοίμορφον, ὥστε ἡ παιδικὴ αὐτὴ λαλιὰ γίνεταὶ ὄργανον τῆς σκέψεως καὶ τῆς πλέον φωτισμένης συνειδήσεως».

Ὁ Πολυλάς, θρεμμένος μὲ τὸ ὕψηλόν διδάγμα τοῦ Σολωμοῦ, μπόρεσε νὰ διακρίνη τίς δυὸ κυριότερες ἀρετὲς τῶν σονέτων: τὸν πλούσιον καὶ πηγαῖον λυρισμὸν ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, ἀλλὰ καὶ τὴν καλλιεργημένην τους ποιητικὴν γλῶσσαν ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ προχωρεῖ ἐδῶ πέρα ἀπὸ τὸν ἀπλό δημοτικὸν λόγον τῶν πρώτων τραγουδιῶν σ' ἓνα ἀνώτερον καὶ τεχνικότερον ἐπίπεδο — ὅπου ἡ γλῶσσα συντίθεται μὲ σοφία ποιητικὴ καὶ ἀποτελεῖ τὸ κατάλληλον ὄργανον γιὰ ν' ἀποδώσῃ τὸν ὕψηλότερον τόνον καὶ τὸν βαθὺν λυρισμὸν τοῦ ποιητῆ:

- Ἀπ' οὐρανὸ βρεχτο βουνὸ μιὰ βρύση τρέχει
Σ' ἓνα λειβάδι ἀθάνατο, χλωρὸ λειβάδι
- Σ' ἀνιστορῶ κι' ἡ ὄψη μου χαμογελάει
Σὰ νύχτα ποὺ συννέφιασε καὶ ξαστερίζει
- Λαμπρὸ φεγγάρι νὰ τὸ πῶ τὸ πρόσωπό σου
Δὲν κατεβαίνει τέτοιο φῶς ἀπ' τὸ φεγγάρι.
Νὰ σεῦ τὸ πῶ βασιλικὸ τὸ στάσιμό σου
Δὲ στάθηκε βασίλισσα μὲ τόση χάρη.

Τέτοιες λυρικές εἰκόνες εἶναι πλούσια σπαρμένες μέσα στὰ σονέτα. Κι' ἂν κάποιος ἔχῃ τὴν ἐντύπωση πῶς ἡ ἐκφραση γίνεται ρηχὴ ἢ πλαδαρὴ, ὅμως ἀμέσως τὸ ποίημα ξαναπαίρνει τὴν λυρικὴν του ἰσορροπία. Εἶναι κρίμα ποὺ ὁ Ἑφταλιώτης δὲ δημοσίευσεν παρά μόνο λιγοστὰ ἀποσπάσματα στοὺς «Παλιούς Σκοπούς», κι' ἔτσι ἔμεινε ὡς τώρα ἄγνωστο σχεδὸν ἓνα πραγματικὸ ἐξαιρετικὸ κομμάτι τῆς παραγωγῆς του, ποὺ εἶναι ξεχωριστὸ καὶ μέσα στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία ὁλόκληρη.

Ἐπιπλέον ἀπὸ τὰ σονέτα ὁ Ἑφταλιώτης μόνον ἀραιὰ δημοσιεύει καινούργια του τραγούδια, μερικὰ σονέτα τῆς ἴδιας μορφῆς ἢ ἄλλα ποιήματα ποὺ θέλουν νὰ εἶναι σοβαρότερα, δὲν ἔχουν ὅμως, ἔξω ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, οὔτε τὴν δροσιὰ καὶ τὴν χάρη τῶν πρώτων τραγουδιῶν οὔτε τὸν βαθὺ καὶ περίτεχνο λυρισμὸν τῶν σονέτων. Στὰ 1903 δοκιμάζει τὴν δυνάμη του καὶ σ' ἓνα ποίημα «φιλοσοφικόν», τὸ «Τραγούδι τῆς Ζωῆς», δημοσιευμένο στὰ «Παναθηναία»⁸⁾ καὶ ἀφιερωμένο στὸν Παλαμά — ποὺ δείχνει ἄλλωστε καὶ φανερὴ τὴν ἐπίδρασή του. Πολλοὶ κατακρίναν τὸ ποίημα γιὰ τὴν ρηχὴν του φιλοσοφία. Καὶ βέβαια ἔχει τὸ ποίημα πολλὰ ἀδύνατα σημεῖα, ὅχι τόσο γιὰ τὴν φιλοσοφία του εἶναι ρηχὴ, ὅσο γιὰ τὴν φιλοσοφία αὐτὴ δὲ μετουσιώνεται ποιητικὰ. Ἐχει ὡστόσο καὶ ἀρετὲς καὶ ὀρισμένες εὐτυχισμένες στιγμὲς γνήσιου λυρισμοῦ, δὲν προσθέτει ὅμως πολλὰ πράγματα στὴν ποιητικὴν ἀξία τοῦ Ἑφταλιώτη. Τὰ σημαντικότερα ἔργα του στὴν ποίηση μένουν πάντα τὰ πρώτα τραγούδια καὶ τὰ σονέτα.

Ἄλλωστε μὲ τὴν ποίηση δὲ φαίνεται ν' ἀσχολῆται τώρα συστηματικῶς τὸ κοντύλι του ἔχει πιά κατασταλάξει, ὅπως τὸ λέει κι' ὁ ἴδιος, στὰ πεζά. Τὴν ἴδια τὴν χρονιά τοῦ πρώτου Φιλαδελφείου διαγωνισμοῦ, στὰ 1889, ἀρχίζουν καὶ δημοσιεύονται στὴν «Ἐστία» τὰ πρώτα του τὰ πεζά· κοντὰ σ' ἔργα τῆς φαντασίας καὶ ἀνταποκρίσεις γιὰ τὴν ζωὴ στὴν Ἰντίες ἢ μελέτες διάφορες. Σιγὰ σιγὰ ὅμως πυκνώνουν τὰ πραγματικὰ τὰ διηγήματα, τὰ μεγάλα του χαρακτηριστικὰ ἀφηγήματα ὅπως ἡ Στραβοκώσταινα, ὁ Μαρῖνος Κοντάρης, ὁ Ζάνος Χαρίσης, ἢ μικρότερα μὲ τὸν τίτλον Παραμύθια τοῦ χωριοῦ ἢ Παραμύθια μὲ λίγα λόγια, ὅλα ὑπογραμμένα διακριτικὰ μ' ἓνα Α. Ε. ἢ καὶ μόνο Α. ἢ καὶ μ' ἓνα δεύτερο ψευδώνυμον Τάσος Καλογιάννης. Εἶναι οἱ «Νησιώτικες Ἱστορίες» ποὺ θὰ κυκλοφορήσουν σὲ βιβλίον τὸ 1894, ἐκδοσὴ τῆς «Ἐστίας».

Οἱ «Νησιώτικες Ἱστορίες» εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ καὶ τὸ πιὸ σημαντικό ἔργο τοῦ Ἑφταλιώτη. Μιὰ συλλογὴ ἀπὸ καμιά τριανταριά διηγήματα, ὅπως συνήθως τὰ λέμε, «ἠθογραφικά». Ὁ ξενιτεμένος συγγραφέας ἀντλεῖ ἀπὸ τίς πλούσιες ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, ἀπὸ τὰ δεκαεφτά πρώτα του χρόνια ποὺ τὰ πέρασε στὸ χωριὸν κοντὰ στοὺς δικούς του πρὶν νὰ ξενιτευτῆ γιὰ πάντα. Ὅλες οἱ ζωηρὲς ἐντυπώσεις τῶν πρώτων ἐκείνων χρόνων ξεπηδοῦν τώρα αὐθόρμητες, γραμμένες σὲ μιὰ πλούσια, γνήσια καὶ ζωντανὴ δημοτικὴ ποὺ γραφόταν γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τέτοια συνέπεια.

8) «Παναθηναία» 6. 1902-03, 603. Μαζί μὲ τὰ σονέτα μεταφράστηκε γαλλικὰ καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Βάσσα (Paris 1929). Ἡ μετάφραση γίνεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἑφταλιώτη καὶ ὁ μεταφραστὴς ἀγνοεῖ τὴν δημοσίευσήν του στὰ «Παναθηναία».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προσέξουμε. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα (1889—1894), ἐνῶ ἡ ποίηση, καθὼς εἶδαμε, εἶχε παραδεχτῆ ἀπὸ καιρὸ τῆ δημοτικῆ, κι' ἐνθαρρυσμένη τῶρα ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη προχωροῦσε, μὲ τὸν Παλαμὰ ἐπὶ κεφαλῆς, πρὸς σημαντικότερες πραγματοποιήσεις, ἡ πεζογραφία ἀκολουθοῦσε δισταχτικῆ καὶ δὲν τολμοῦσε νὰ παραιτήσῃ τὴν ἔστω καὶ ἀπλοποιημένη καθαρεύουσα. Κι' ἔχουμε βέβαια καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὸ «Ταξίδι» πεζογραφήματα στὴ δημοτικῆ, τοῦ Καρκαβίτσα ἰδίως καὶ ἄλλων. Ὁ-

μως αὐτὰ εἶναι σὰν ἐξαιρέσεις, καὶ στὰ περισσότερα γύρευε ὁ συγγραφέας σ' ἕναν μικρὸ πρόλογο στὴν καθαρεύουσα ἢ σὲ καμιά ὑποσημείωση νὰ δικαιολογήσῃ τὴν καινοτομία τοποθετώντας τὴ «διήγηση» στὸ στόμα λαϊκοῦ ἀφηγητῆ ἢ δηλώνοντας ρητὰ πὼς πρόκειται γιὰ παράδοση λαϊκή⁹⁾. Ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ γράφει ἀπερίφραστα καὶ μὲ ἀπόλυτη συνέπεια τὴ δημοτικῆ, καὶ μάλιστα μιὰ δημοτικῆ λογοτεχνικῆ, μὲ βάση ὄχι τὸ τοπικὸ ἰδίωμα, ἀλλὰ τὴν πανελληνία ὁμιλουμένη. Γιατί —

μὴν τὸ ξεχνοῦμε κι' αὐτὸ — τὸ πρῶτο νεώτερο συνειδητὸ πεζογράφημα στὴ δημοτικῆ ποὺ ἦταν μαζί καὶ κήρυγμα τῆς νέας θεωρίας, τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, ἦταν, κι' ἄς φαίνεται παράξενο σήμερα, κείμενο διαλεκτικὸ. Ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ «Ταξιδιοῦ», ὅπως καὶ τὰ πρῶτα γραψίματα τοῦ Ψυχάρη, εἶναι γραμμένα στὸ ἰδίωμα τὸ πολίτικο, μὲ ὄλους τοὺς χαρακτηριστικοὺς ἰδιωματισμοὺς, καὶ μόνον ἀργότερα προσάρμοσε ὁ Ψυχάρης τὴ γλῶσσα του στὴν κοινὴ ὁμιλουμένη.

9) Ἐτσι π. χ. τοῦ Καρκαβίτσα Ὁ Ἐβουθός, Ὁ Χρόσανθος, Τὸ Ζούδιο, δημοσιευμένα στὴν «Ἐβδομάδα» 2, 1885, ἔχουν ἕναν μικρὸ πρόλογο στὴν καθαρεύουσα ποὺ καταλήγει μὲ μιὰ στερεότυπη φράση: «μοὶ διηγῆθη τὰ ἐξῆς», «ἦν γράφομεν ὡς τὴν διηγῆθη ἡμῖν γηραιὸς ποιμὴν» κ.ο.κ.

Τοῦ Ἑφταλιώτη ἡ γλῶσσα ἔχει ζωντανὴ τὴν αἴσθησιν τοῦ γνήσιου δημοτικοῦ λόγου, μέσα του ἔχει ζωντανὰ ἐντυπωμένους τοὺς ἰδιαίτερους φραστικοὺς καὶ ἐκφραστικοὺς τρόπους τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ νησιοῦ του, καὶ τὴν πλούσια αὐτὴν ἀνάμνησιν δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν ἀδυνατίσουν τόσων χρόνων ξενιτιὰ καὶ πράξη στὴν καθαρεύουσα. Καὶ ἡ γλῶσσα αὐτὴ προσαρμόζεται καὶ πλάθεται καὶ ζωντανεῦει μὲ μιὰ σπάνια δύναμη καὶ τέχνη ἀφηγηματικῆ. Γιατί δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἡ τέχνη αὐτὴ τῆς ἀφήγησης εἶναι τὸ μεγάλο χάρισμα τοῦ Ἑφταλιώτη· εἶναι ὁ κατ' ἐξοχίαν ἀφηγητής. Δὲν εἶναι ἀπὸ σκοπιμότητα γιὰ τὸν ἀγῶνα μονάχα, παρὰ καὶ ἀπὸ εὐστοχὴ κριτικὴ παρατήρηση, δταν ὁ Ψυχάρης τὸν χαρακτηρίζει πὼς «εἶναι στὴν ἀφήγηση βασιλιάς»¹⁰⁾.

Ἡθογραφικὰ εἶπαμε πὼς εἶναι τὰ διηγήματα τοῦ Ἑφταλιώτη. «Νησιώτικες Ἱστορίες» καθὼς εἶναι, ἱστοροῦν τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ πατρικοῦ του νησιοῦ καὶ δὲν προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν ἀμεση ἀνάμνησιν ἢ τὸ πολὺ πολὺ ἀπ' ὅ,τι γνώρισε

μὲ τις διηγήσεις τῶν ἄλλων. Τὰ θέματά τους, τὸ παρουσιαστικὸ ἐνός μόνο χαρακτήρα ἢ κι' ἐνός ἀπλοῦ περιστατικοῦ, ὅπως στὰ σύντομα «Παραμύθια μὲ λίγα λόγια». Ἐκεῖνο ποὺ προβάλλει περισσότερο στὴν ἀφήγηση εἶναι ἡ ὁμορφιὰ τῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ, τὰ ἥρεμα ἀπλά ἦθη τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, ὠραῖσμένα καθὼς προβάλλουν ἀπὸ τὴ νοσταλγία τοῦ ξενιτεμένου. Ὅλα τὰ πρόσωπα τὰ ξεχωρίζει μιὰ καλοσύνη, μιὰ ἀνώτερη εὐγένεια καὶ ἠθικὴ καὶ μιὰ γλυκύτητα. Περισσότερο ἀπὸ ἀτομικοὺς χαρακτήρες ξεχωριστοὺς, ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὸν συγγραφέα ν' ἀναπαραστήσῃ εἶναι τὸ ἡμερο αὐτὸ καὶ γλυκὺ

μετὰ τὴν ἀφίερσιν τοῦ τόμου «Στὸν Ἰσκιὸ τοῦ πλατάνου» (1911).

10) Στὴν ἀφίερσιν τοῦ τόμου «Στὸν Ἰσκιὸ τοῦ πλατάνου» (1911).

ΕΙΡΗΝΗ HILLERNS - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ,
κόρη τοῦ Ἑφταλιώτη.

ἦθος τῆς νησιώτικης ζωῆς. Καί μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα κατορθώνει νὰ πλάσῃ τύπους ὀλοζώντανους καὶ βαθύτατα ἀνθρώπινους. Τέτοιος ὁ Μαρίνος Κοντάρης, ὁ ἀνήμερος αὐτὸς κοντραμπαντιέρης ποὺ «πάντα ματωμένος ἦταν ὁ λάζος του, κάποτε καὶ μὲ τὸ δικό του τὸ αἷμα, σὰ μεθοῦσε κι' ἔκοβε τὰ ποντίκια του νὰ δείξῃ παλληκαριά» — κι' ὅμως τὸ θεριὸ αὐτὸ τὸ ἡμέρεψε ἡ ἀγάπη τῆς Λεμονῆς καὶ τὸν ἔκαμε ἡ ζωὴ του νὰ «εἶναι ἡμερὴ καὶ γλυκιὰ σὰν τὰ λόγια ποὺ τῆς εἶπε» τὴν ὥρα ποὺ τὴν ἔκλεψε ἀπὸ τὸν ἀδερφό της. Καί τί ἀνώτερο γυναικεῖο ἦθος καὶ τί εὐγενικὰ ἀρχοντιά στὴν καταπληκτικὴ μορφή τῆς Στραβοκώσταινας, ποὺ δὲν εἶναι καμιὰ γριά ἀλλήθωρη καὶ κακιὰ, ὅπως θαρρεῖς ἀπ' τ' ὄνομά της, παρά ἀρχόντισσα ἀληθινή μὲ ἐπιβλητικὴ προσωπικότητα, ποὺ δὲ διστάζει οὔτε στιγμὴ, 18 χρονῶν, νὰ παντρευτῆ τὸν ἀντρα ποὺ εἶχε διαλέξει, κι' ὡς εἶχε τυφλωθῆ αὐτὸς στὸ μεταξὺ ἀπὸ ἀτύχημα, καὶ ποὺ μὲ τὴ βαθύτατην ἀγάπη της καὶ τὴ φρόνησή της ἔφερε τὴν καλοτυχιά στὸ σπιτικό της κι' ἀχτινοβόλησε τὴν καλοσύνη σ' ὅλο τὸ χωριό. Τύποι ἀνθρώπινοι σὰν τὴ Στραβοκώσταινα καὶ σὰν τὸν Μαρίνο Κοντάρη εἶναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ σὲ κερδίζουν ἀμέσως καὶ δὲ σοῦ φεύγουν πιά ἀπ' τὴν καρδιά. Καὶ δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε πὼς τὰ δυὸ αὐτὰ ἀφηγήματα εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα ποὺ ἔχουμε γραμμένα στὴ γλῶσσα μας.

Ἴσως βέβαια ὁ 'Εφταλιώτης νὰ μὴν ἔχῃ τὴ δύναμη ν' ἀναλύσῃ μὲ λεπτομέρεια ἕναν χαρακτήρα, ἴσως καὶ νὰ μὴν, ἐνδιαφέρεται νὰ εἰσχωρήσῃ βαθύτερα στὴν καθεμιὰ περίπτωσιν τὴν ψυχολογική. Σ' αὐτὸ δὲ μοιάζει μὲ τοὺς δυὸ ἄλλους σημαντικότερους καὶ δυναμικότερους ἀντιπρόσωπους τῆς ἠθογραφίας ποὺ φανερώθηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ μαζί του, τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν Καρκαβίτσα. Αὐτῶν οἱ χαρακτήρες μᾶς συγκινοῦν ὁ καθένας τους μὲ τὸ δικό του τρόπο. Πλάσματα τόσο περίπλοκα, κι' ἀκόμα τέτοια δύναμη τοῦ κακοῦ ὅπως στὴ Φόνισσα ἢ στὸν Ζητιάνο δὲ θὰ συναντήσουμε στὶς Νησιώτικες Ἱστορίες. Κι' ὅμως ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τῶν διηγημάτων τοῦ 'Εφταλιώτη, ἡ ἀδυναμία τοῦ ἔστω, ἀποτελεῖ καὶ τὴν κυριότερη ἀρετὴ τους. Μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ψυχολόγος, νὰ μὴν μπλέκεται στὰ βάθη τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς, ὅμως μὲ τὶς ἀφηγήσεις του προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ κάτι πρὸ καθολικό, τὴν εἰκόνα τοῦ χωριοῦ, τὸ ἦθος τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ νησιοῦ του, τὸ χαρακτήρα ἀκόμα τὸν νεοελληνικό. Τὰ πρόσωπά του εἶναι ὅλα πλασμένα μὲ θερμὴν ἀγάπη. Ἄν δὲν ὑπάρχει λεπτομερειακὴ ψυχολογία, ὑπάρχει ἦθος, καὶ ὑπάρχει ἀναμφισβήτητὴ πνοὴ ποιητικὴ. Τὴ νοσταλγία γιὰ τὸ νησί του, τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν πατρίδα τὴ μετουσιώνει ποιητικὰ ὁ 'Εφταλιώτης μὲ τὸ μέσο τῆς ἀφήγησης καὶ τὴν ἀποκρυσταλλώνει μὲ τὴ λογοτεχνικὴ μορφή. Εἶναι ὀρισμέ-

νες τοῦ μικρῆς ἀφηγήσεις τόσο τέλεια ἐκφρασμένες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἦταν καὶ πεζὰ τραγούδια ἢ καὶ παραμῦθια. Ἀπὸ τὰ πιὸ πετυχημένα ἀναδίνεται μιὰ χάρη ποιητικὴ καὶ μιὰ ἀφηγηματικὴ γοητεία ποὺ σὲ ξαφνιάζουν καὶ σὲ συγκινοῦν.

Οἱ νεώτεροι στάθηκαν ἄδικοι ἀπέναντι στὸ διηγηματικὸ ἔργο τοῦ 'Εφταλιώτη εἴτε μὲ τὴ σιωπὴ τους εἴτε μὲ τὴν κριτικὴ τους. Τὸ 1912 ὁ 'Ηλίας Βουτιερίδης¹¹⁾ ἔβρισκε τὶς Νησιώτικες Ἱστορίες κοινότατες «ἠθογραφίες» ποὺ μπορούσαν ἄλλοτε νὰ συγκινοῦν, ὄχι ὅμως καὶ τώρα (τότε δηλ.) μὲ τὴν ἐξέλιξη ποὺ ἔχει πάρει τὸ διήγημα. Καὶ εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἕνας ἄλλος κριτικὸς¹²⁾ δὲν ἀρνιόταν στὸν 'Εφταλιώτη κάποια εἰλικρίνεια, μιὰ λεπτότητα καὶ μιὰ καλαισθησία, γενικὰ ὅμως ἔκρινε τὸ ἔργο του ἀνιαρότατο καὶ τὴ γλῶσσα του φτωχότατη. Ξεκινοῦσαν κι' οἱ δυὸ ἀπὸ τὸν ψυχολογισμό καὶ τὸν ρεαλισμὸ τῆς ἐποχῆς τους καὶ δὲν μπόρεσαν ἔτσι νὰ διαισθανθοῦν τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ 'Εφταλιώτη καὶ τὴ σημασία του μέσα στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας. Τὸ περίεργο εἶναι πὼς προσκολλημένοι ἴσως πολὺ στὴν ἀναζήτησιν «περιεχομένου» μόρφωσαν ἄδικη κρίση ὡς καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν διηγημάτων ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴν ὠραιότερη καὶ τὴ μουσικότερη δημοτικὴ ποὺ ἔχει γραφτῆ. Σήμερα ποὺ μπορούμε, μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ χρόνου, νὰ δοῦμε τὰ πράγματα καθαρότερα, νὰ τοποθετήσουμε τὴ σημασία τῆς κάθε προσφοράς μέσα στὴν πνευματικὴν ἱστορία, καὶ ποὺ ζητοῦμε περισσότερο καὶ σ' ἕνα πεζογραφικὸ ἔργο τὴν ποίηση καὶ τὴν τελειότητα τῆς μορφῆς, μπορούμε καλύτερα νὰ νιώσουμε τὸ ἰδιαιτέρο θέλημα τοῦ διηγηματικοῦ ἔργου τοῦ 'Εφταλιώτη καὶ νὰ μορφώσουμε γι' αὐτὸ σωστότερη κρίση.

Σταμάτησα περισσότερο στὶς «Νησιώτικες Ἱστορίες», γιατί μᾶς δείχνουν καλύτερα ὅλες του τὶς ἀρετές, ὅλη του τὴν πλοῦσια ἀφηγηματικὴ φλέβα. Καὶ γιὰ τὴν ἀκόμα, μὲ τὶς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου», ἀρχιμισμένες κιόλας ἀπὸ τὸ 1892, ὁ 'Εφταλιώτης—θὰ πῶ δυστυχῶς, καὶ τοῦτο τὸ δυστυχῶς θὰ τὸ δικαιολογήσω ἀργότερα—ὁ 'Εφταλιώτης φαίνεται σὰ νὰ γυρεῦν ἕναν καινούργιο δρόμο. Παράλληλα ὅμως δὲν παύει νὰ δουλεύῃ τὴν ἀφήγηση καὶ τὶς ἀναμνήσεις τοῦ νησιοῦ του. Δημοσιεύει καινούργιες Νησιώτικες Ἱστορίες, ποὺ παρουσιάζονται τώρα τεχνικότερες στὴν ἀφήγηση καὶ βαθύτερες στὰ ψυχολογικά. Ὁ ἀφηγητὴς μὲ τὰ περιττὰ του πολλὰς φορὲς σχόλια ὑποχωρεῖ καὶ ἀφήνει μόνον τους τὰ γεγονότα νὰ δη-

11) «Παναθήναια» 23, 1912, 343 (μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τῶν «Νησιώτικων Ἱστοριῶν»).

12) Ὁ 'Αλκης Θρύλος, «Νέα Ἐστία» 12, 1932, 735. Γιὰ τὴν κριτικὴ αὐτὴ διαμαρτυρήθηκε ὁ Κ. Μ. Μιχαηλίδης, «Νέα Ἐστία», αὐτ. 882. Πρὸ δίκαια κρίνει τὸ ἔργο τοῦ 'Εφταλιώτη ὁ Κλ. Παράσχος, «Νέα Ἐστία», 9, 1931, 161, καταλήγοντας πὼς «δὲν ἀξίζει τὴ λησμονιά, στὴν ὁποία κοντεύει νὰ πέσῃ».